

הדי המערכה בדעת הציבור

יחסינו עם העם הערבי אחרי מלחמת ששת הימים

פנחס רוזנבליט

את התחנות המכריעות בדרכנו עד הלום: שבעים שנה למן הקונגרס הראשון, חמישים שנה להצהרת בלפור, שלושים שנה לתכנית הראשונה של החלוקה, עשרים וחמש שנה למרד גטו ורשה ועשרים שנה להקמת המדינה. אם אמרנו להמחיש את ההישגים ואת המאורעות על-ידי עצרות חג ועל ידי תכניות לימודים בבתי הספר, באו הימים שקדמו למלחמת ששת הימים ואלה שבאו אחריה ונתנו דחיפה חדשה לסיכום התקופה — ולהערכה מחודשת של מעמד המדינה ומשמעותה של הציונות.

ננסה לשרטט קוים אחדים מתוך נצנוצי הערכה חדשה זו, בעקבות חילופי דעות ופירסומים שונים על משמעות המלחמה ותוצאותיה.

ב

שנים רבות היה עיקר תשומת לבו של התנועה הציונית מופנה לארגוןם ולחינוכם של היהודים בגולה ולהשגת ההיתר מן המעצמות הגדולות לשם ישוב הארץ. הבדלי הדעות העיקריים בתוך התנועה נתהוו מתוך ההדגשה השונה של התפקידים הנוכריים. אולם פרט ליוצאים מהכלל לא שמו מנהיגי התנועה לב לעובדה כי הארץ, ככל שהיתה מוזנחת ושוממה ברובה לא היתה ריקה לחלוטין, וישבו בה ערבים זה מאות בשנים. רק המהומות שפרצו בתחילת שנות העשרים ואחר-כך בשנת 1936 עוררו את הדעת בחלקים של המחנה הציוני על בעיית הערבים בארץ. אולם אף במאורעות 1936 עדיין נקראו המתקוממים הערבים בפנינו בשם "כנופיות" או "מרצחים", אף שייצגו בלי ספק תנועה לאומית מתקדמת בקרב חלק ניכר מן האוכלוסיה הערבית. נוח היה לרבים, ואולי דוקא לחלק המתקדם בקרב התנועה הציונית, להתעלם מחומרת הבעיה, או לבקש את

עוד מעט ותנקוף שנה למן ימי החרדה הגדולים שקדמו למלחמת ששת הימים. הרבה דובר ונכתב אצלנו ובעולם על המלחמה ועל מה שקדם לה, על הרקע הפוליטי, על עלילות המלחמה ועל תוצאותיה הממשיות והמשוערות. עם כל רצוננו להמנע מכל הפרזה, יקשה למצוא אֶח למאורע זה הרצוף דראמה אשר שינה מן היסוד בזמן כה קצר את מעמד העם והמדינה, הן מבחינה פנימית והן בהיקף אזורי וגלובאלי. יהודים ולא יהודים אי אפשר היה להם שלא להתרשם מן המפנה החד מסכנת כליה גמורה לנצחון כה שלם. כלום תימה הוא אם מיפנה זה הביא רבים בתוכנו — ולא דוקא מאמינים בלבד — לבקש הסבר איראציוני-נאלי או מטאפיסי למאורעות? גיעורה תחושת ההקבלה ליציאת מצרים, מלחמות יהושע ומלחמות החשמונאים. עם זאת יודעים אנו כי אימי השואה עמדו לעיני רבים; וההחלטה הנחושה כי אושוויץ לא תחזור על אדמת ישראל כפלה תעצור מות נפשם של הנלחמים, כקשישים כצעירים ילידי הארץ.

ככל שרב היה המתח, וככל שגברה תחושת המפנה והנצחון, כן העמיקה התקווה לשלום ולתמורה מכרעת גם ביחסים עם העם השכן. אך לא ארכו הימים, והוברר כי למרות ההישגים הכבירים לא נפסק מצב החירום הקיים רוב שנות המדינה. האפשרות של סיבוב אחר לא בטלה, ורק נחלקו הדעות על התאריך. ככל שהתבוננו סביבנו, הבינונו כי הנצחון היה בלתי נמנע, אלא שנצחון אדיר זה לא היה בכוחו להבטיח את השלום המיוחל. ועוד אכזבה גדולה נחלנו. הזעזוע שעבר על יהודי הגולה, שלא היה כדוגמתו לא בימי השואה ולא בימי הקמת המדינה, לא הביא עד כה את העלייה המיוחלת שהיא הכרח קיומנו. שנה זו מלכתחילה כמועדת היתה להזכיר לנו

של המלחמה והופעתו הגלויה של ה' אלהי צב-
 אות; בלעדי אלה לא יתואר, לדידם, מפנה כה
 פתאומי וכה מכריע. לעומת המפקקים אם אמנם
 הגיע זמן הגאולה, נוכח המלחמה והתנכלויות-
 הדמים התדירות, מרבים הללו להסתמך על מק-
 ראות ומדרשים המעידים כי הופעת האל וגאולת
 העם באות אגב מלחמות, מעשים אכזריים והרג
 רב. בסתירה מוזרה להדגשת הצד הניסי סבורים
 הם כי שולטים כאן חוקי ברזל (תרתי משמע)
 שאין להמנע מהם, בהתאם לתקדימים המקראיים
 והצו האלוהי.

רובו המכריע של המזרחי התנגד בתוקף לה-
 צעת החלוקה לפני שלושים שנה מן הטעם שא-
 סור לוותר אף על שעל אדמה — אף שהארץ לא
 היתה ברשותנו. לא כל שכן אסור היום, לפי דעה
 זו, להפקיע מתחום שלטוננו שטחים השייכים לנו
 על פי ההבטחה (שתחומיה מעורפלים ומשתנים
 במקומות שונים במקרא) ומכוח הכיבוש.¹ רבים
 התובעים במאמרים ורשימות שלא להירתע מפני
 איומים של אומות העולם, כי בסופו של דבר יפר
 ה' את עצתם. "כי כבר הגיע הקץ, ואם לא עכ-
 שיו — אימתי?" לפי דעה זו נפדתה הארץ מיד
 עושקיה, והוקמה השכינה המושפלת, ואם חס
 ושלוש נחזיר אפילו שעל אדמה, נשליט שוב את
 סטרא אחרא. ואשר לסיני ולרמת הגולן, הרי
 נתבשרנו לפי מדרשים שונים שירושלים עתידה
 להתפשט עד דמשק, וכי בית המקדש יהיה בנוי
 על הר סיני...

להלכי רוח ודעות אלו מהלכים רבים בציבור
 הדתי-לאומי, שאינו קיצוני בדרך כלל, ויש בהם
 עירבוב משונה לעתים של חזון עתיד ושאיפה
 להגשים את הדת במציאות הסבוכה והפגומה
 בהכרח. גם היהודי הדתי אינו יודע תמיד מראש
 מה עליו לעשות לפי התורה וה"שולחן ערוך",
 אלא עליו להתמודד עם מצב חדש בייחודו. ואמ-
 גם הנביאים והחכמים בדורות שונים היו רחוקים
 מלפאר את המלחמות ואת שפיכת הדמים הכרו-

סיבת התנגדותם של הערבים בשלטון האפנדים
 ובנחשלותם החברתית וההשכלתית של המוני
 הערבים. אם רק יווכחו הללו, חשבנו, לראות
 גודל התועלת שמפיקים הם מהיהודים, ואם יש-
 כילו לפרוק מעליהם את עול הריאקציה ולהש-
 ליט במקומה נציגים עממיים ואנשי רוח מתקד-
 מים, יבוא הכל על מקומו בשלום. כזה היה אורח
 המחשבה של הציונות, בלא להשיג בעובדה זו
 בתולדות העמים, כי כל אימת שהתנגש האינטרס
 הסוציאלי עם האינטרס הלאומי היה היתרון לגו-
 רם הלאומי. גורמים איראציונאליים גוברים על
 שיקולי תועלת כלכלית. ההפכות בארצות ערב,
 שהעלו לשלטון שכבות עממיות יותר במקום המ-
 לכים, הפחות והאפנדים, רק חרפיו לאין ערוך
 את ההתנגשות עם התנועה הלאומית היהודית.

עוד לפני הקמת המדינה, אך בעיקר אחרי
 הקמתה, גברה בקרבנו ההנחה כי את השלום נשיג
 רק בשעה שיווכחו הערבים לדעת כי הננו כוח
 שאין לערערו. והנה ניצחנו את הערבים שלוש
 פעמים — והאחרונה עלתה על כולן — ועדיין
 אין כל עדות של ממש כי אמנם מוכנים הם
 הפעם להתקדם, ולו לאט, לקראת שלום אמיתי
 אתנו.

המבוכה שירדה באחרונה על רבים עקב כשלו-
 נן של שתי דרכי הסברה אלו גרמה, כמדומני,
 לתמורה בעלת משמעות רבה בתפיסת הציונות,
 תמורה החורגת מן התחום הפוליטי. אך המאור-
 עות הגדולים של השנה האחרונה, וגם חוסר היכו-
 לת להתמודד באופן ראציונאלי עם המציאות
 המורכבת, הולידו הלכי מחשבה מיסטיים ומשי-
 חיים בנוסחים חילוניים ודתיים כאחד. כך, למשל,
 בעוד שרוב הנציגים והעסקנים של המפלגות
 הדתיות מקיימים מידה ניכרת של התאפקות, אתה
 מוצא הלכי רוח משיחיים בעיקר בקרב מאות
 הרבנים הקרובים להפועל המזרחי, פעילי הצעי-
 רים במפלגה, מרצי האוניברסיטה בראילון, וב-
 חורי הישיבות הנאמנות למדינה. לדידם הולכת
 ומתגשמת הגאולה השלמה ומתקיים חזון הנבי-
 אים בהתרחשות הגדולה של הימים האלה. בלי
 לפגוע בהישגי צה"ל, מובלט כאן האופי הניסי

¹ "שבילין" — בטאון חבר הרבנים של הפועל המזרחי-
 חי, תשכ"ח, ופרסומים אחרים.

העבר. נוקטים כביכול נוסח דתי וסמלים דתיים, ומתכוונים להישגים מדיניים ורכישות ארציות לחלוטין. המדברים על 'מעמד הר סיני חדש' בע"תוננים אינם באים לבשר לנו את חידוש תוקפם של עשרת הדיברות, אלא להכריז שאין להיסוג עוד לא מהר סיני ולא משום שטח אחר. דברי ביקורת אלה אין כוונתם לברר גופה של בעית החוקת השטחים אלא להצביע על סילוף מושגים דתיים וריקונם מתכנם הערכי. המושגים הדתיים משמשים איפוא גם לחילוניים סמך לתביעות מדיניות שאין להן דבר עם הדת.

ג

הזעזוע הנפשי שעבר על העם וביחוד על הדור הצעיר בימי המערכה ואחריה זימן רבים מן המ-חנה החילוני עם העבר ועם מורשתו הרוחנית של העם היהודי. גם כאן לא חסרה הנימה הדתית. יעיד על זאת מאמר של אליעזר שביד "ימי שיבה"². במאמר זה הדן ב"ממד הדתי של חווית הנצחון והשחרור" יוצא המחבר מההנחה כי בעש-רים שנות המדינה חשו בני הדור הצעיר אי-סיפוק הן מחמת העדר שלום יציב והן משום קטנות המדינה וקישוע גבולותיה, שאין בהם משום פתרון לא לבעיות היהדות ולא לבעיות היהודים. אמנם אין הוא מסביר את הסיבה לכך. עתה, אחרי המלחמה, אפשר להגשים את החזון הציוני במלואו, כי "הארץ השלמה בידינו היא, במלוא מרחבה, במלוא נוכחותה ההיסטורית, וב-ידנו האפשרות לרצות רצון שלם ולבחור מה שב-רצוננו להיות" ... אילו, חס וחלילה, היתה המל-חמה נגמרת בכשלון, או מסתיימת בנצחון חלקי דוגמת מלחמת השחרור, היתה בודאי התקוממו-תנו נגד ייחודו של עם ישראל חוזרת ומתלקחת ביתר עוז ולא היינו נוטים עוד למצוא בו משמ-עות כלשהי. עתה משנענתה לנו ההיסטוריה בנ-דיבות לב וייחודנו נתגלם בנצחון מופלא שהיה בעינינו כמעט כנס, אפשר לנו להשלים עם רע-יון "עם הסגולה" ולומר "הן" מעומק לב נלהב.

כה בהן — אפילו היו הכרחיות — ולא פעם תבעו שלא להתעלם מכוחם ודעתם של מלכי אר-מות העולם. גם במובן ההלכתי היה יתר תוקף להשגת הארץ על פי רשיון מאשר על ידי כיבוש. יש חילוקי דעות עמוקים על מהות הגאולה ובואה, אך בדרך כלל מותנית היא בהשגת שלום בארץ ובעולם, בהקמת חברה מתוקנת, בהתפשטות הכ-רה דתית ובמאמץ מוסרי גדול. מצד אחד מבט-לים בעלי הדעה הנוכרת את תוקף המציאות המדינית מסביבם במוצא פיהם ובאמונתם הל-הטת והערטילאית כאחת — כעין הפנמה של העולם החיצוני והפשטתו מחמירותו; אך מצד אחר מתעלמים הם מפנימיותם וממוסריותם של היהודים ושל בני האדם בכלל כגורם קונסטיטו-טיבי לגאולה. קוטביות זו — הפנמתו של העולם החיצוני וחיצונו של העולם הפנימי — תובן לעומקה רק כביטוי של תפיסה מיסטית המבטלת את המציאות בממשותה ואת הניגודים הקיימים בין חומר ורוח ומתיכה הכל בנוכחות האלוהית בכל זמן ובכל מקום. וכך קמה אחדות מדומה שאינה יכולה לעמוד בפני הניגודים הבלתי נמ-נעים בתוך מציאות יום-יום, בחיי היחיד והמדי-נה. חיצון זה של בעיות מוסריות עלול להביא לידי הסכנה, ששיקולי מצפון יבטלו מפני אידי-אולוגיות קיצוניות בתחום הדתי והלאומי או בשניהם כאחד. בעלי גישה זו שוללים בדרך הטבע את זכותם של הערבים בארץ, ש"גזולה" היא בדידות, ומתיחסים באדישות יחסית לבעית הפליטים.

ברי כפסע בין גישה זו לתפיסה לאומנית חי-לוגית במובהק. אכן בחדשים האחרונים הרבו גם אנשים חילוניים, ביחוד מן העתונאים והסופ-רים והמרצים בבתי מדרש גבוהים, להשעין את תפיסתם הלאומית על המקרא ולהקביל את מל-חמתנו כנגד זו עם שבעת העמים, כמובן ללא כל יסוד. המלחמה שנכתה עלינו, מלחמה על עצם קיומנו, הופכת בידיהם עילה להתפשטות על פני שטחים היקרים לנו מבחינת היסטורית והפ-קעתם מידי זרים. נימוקים דתיים משמשים אצט-לה להאדרת כוחנו וזכותנו וביסוסם על רקע

² פתחים, תשרי תשכ"ח.

את חששותיהם. עוד בנאומו לפני הקונגרס הציור-גי ב-1921 תבע בובר להצהיר שבבואנו לארץ אין אנו מתכוונים להשתלט על הערבים. הוא לא רצה להאמין שאי אפשר יהיה, בסופו של דבר, ליישב את שתי השאיפות. אכן הוא לא העריך נכונה את קיצוניותם של מנהיגי הערבים, שלא היו מוכנים לשום ויתור למען עם אחר, אפילו תצמח מזה תועלת כלכלית לבני עמם. בניגוד לבובר ובני חוגו יודעים אנו שהערבים לא היו מוכנים להתפשר אתנו, גם אילו הסכמנו למדינה דו-לאומית או לגבולות מצומצמים, כי ראו את עצמם כבעלי החוקה היחידים. בובר ראה כאסון את החרפת היחסים בין שני העמים ולא רצה באלומות, כפי שהוסיף במכתבו הנזכר לגאנדי: "אבל אם לא יהיה בידי למנוע באופן אחר שהרע יכלה את הטוב, אני תקוה שאנהג באלומות ואפקיד את עצמי בידי אלהים". ובמקום אחר חוזר הוא על הרעיון הזה, שלבש משנה חיוניות בימים אלה: "ודוקא בהכרעות הציבור אנוסים אנו מדי פעם בפעם לקבל עול על עצמנו למען קיום הציבור. אבל העיקר הוא שבכל שעה של הכרעה נדע להכיר במאמץ האחריות העליונה, בכוח מצפוננו, מה דרוש לשם קיומו של הציבור, ולקבל עליו את זה ולא יותר מזה" (שם, עמ' 128). בגישתו זו נמצא בובר יורש נאמן למורשה היהודית ורוחה, למרות התנגדותו העקרונית לקבל עליו את חוקיה, הרבה יותר מרוב נציגיה הרשמיים.

ד

מבין רבים הנדרשים לסוגיה זו מצד זה או אחר בולט בומן האחרון יהושפט הרכבי בשיטת-יותו ובהיקף חדירתו לחומר הרב שנצטבר בערב-בית על הציונות ועל מדינת ישראל. בספרים קצרים שפירסם זה עתה⁴ עמד על עצמת התנגדותם של הערבים לציונות ולקיומה של מדינת ישראל. התנגדות זו אינה מגיחה מקום לפשרה. לפי תי-

תקפו של רעיון עם הסגולה, לפי דעה זו, תלוי בעיני הדור הצעיר רק בהצלחתנו במלחמה זו. כאן ניתן איפוא "מימד דתי" (לפי כותרת המאמר) למאורע שתכנו היחיד היה עמידה על נפשנו ועל קיומנו כמדינה. המשתמע מכאן שאלמלא הגענו לגבולות שהגענו, או אם נימצא בשעת משא-ומתן על השלום ועל הבטחון נכונים לוותר על חלק מן השטחים שנכבשו על ידנו, נמצא כל רעיון ייחודו של העם היהודי פגום.

נוכח הדעות והלכי המחשבה שרמזתי עליהם אולי ראוי להעלות נשכחות ולהזכיר את עמדתו של מ. בובר, שהיה מן הראשונים לראות בעמד-תנו כלפי העם השכן לא רק את הבעיה החשובה ביותר במדיניות החוץ שלנו, אלא את מבחנם של היהודים ושל היהדות עצמה. עם כל הדגשת זכר-תנו על הארץ אי אפשר לדידו להתעלם מטענות היסוד של הערבים. עוד בתוך מלחמת העצמאות כתב בובר "ועתה הותקפנו. מי התקיף אותנו? בעצם אלה שהרגישו את עצמם מותקפים על ידינו, כלומר על ידי כיבושנו בדרכי השלום. הם המקטרגים עלינו: "לסטים אתם"... ומה עונים אנחנו? זוהי ארצנו מלפני אלפיים שנה, שבה יצרנו גדולות! כלום מצפים אנו שיכירו בכך ללא עיכוב? כלום היינו עושים זאת במקומם? האמת היא שהתחלנו בהתקפה, "בדרכי שלום", כשהחילוננו מסתננים אל הארץ, בהתנחלנו בה, משום שהיינו נאלצים לכך, כדי לרכוש מחדש לעמנו חיים עצמאיים, פרודוקטיביים, חיים ראויים לוי"⁵. ובמכתבו הידוע לגנדי הוסיף: "מרגישים אנו בתפקידנו להבין את התביעה הבאה כנגד תביעתנו, לכבדה ולהשתדל ליישב בין שתי התביעות. על התביעה היהודית לא יכולנו ואיננו יכולים לוותר, שהרי תלוי בארץ זו דבר עוד יותר בעלה מחיי עמנו, היינו מפעלו, וזאת אומרת הצו האלהי שניתן לוי". בובר קבע, איפוא, את זכותנו לארץ בכל התנאים, גם אם הערבים לא ישלימו אתנו, אך הכיר בזכותם ודרש להבין

⁴ הרכבי: עמדת ישראל בסכסוך ישראל-ערב, דביר תל-אביב, תשכ"ז; בין ישראל לערב, מערכות, תשכ"ח; כיצד הוסברה העמדה הערבית נגד ישראל בצבא המצרי, צבא הגנה לישראל, תשכ"ח.

⁵ מ. בובר, עם ועולם, הספריה הציונית, ע' 344, ירושלים, תשכ"א.

בלי משים את חלקו להפיכת הסכסוך הערבי-יהודי לאידיאולוגיה על ידי שהוא רואה בו דגם לתורת קונפליקטים בכלל. לדעתו עלינו לעסוק בלימוד מדעי של הסכסוך. ייתכן שלימוד זה יבהיר לנו עוד יותר את שיטות התעמולה והלחימה של הערבים. ואולם דומה שהחומרה המיוחדת של הבעיה הערבית וקשי פתרונה הם ביחודה, בחוסר כל הקבלה לה בתולדות העמים.

סכנה אחרת היא שתיאור מפורט זה של השנאה הערבית התהומית למדינה, לציונות, ובאחרונה גם לעם היהודי, יביא בסופו של דבר לידי שינוי נוקב ביחס היהודים לבעיית הערבים. במי קום למעט את חומרת הבעיה, יביא הדבר לידי הגברת המגמה ה"קשוחה", הרואה באיבת הערבים גזירה שאין מפלט ממנה, עובדה שיש לחיות אתה לדורות ולהסיק ממנה את המסקנות המתאימות. ואולם דוגמת תוניס מוכיחה כי אין להוציא מכלל האפשרות תמורות בפתע או בהדרגה במדינה ערבית זו או אחרת, או בשכבות מסוימות בקרב הערבים. חלילה לנו לשים מבטחנו בהפיכות או בהעלאת שכבות "עממיות" לשלטון. בנסיבות השעה יהיו היורשים קשוחים וקנאים מקודמיהם. ואולם מצד אחר אסור לנו לעשות דברים שיהא בהם משום געילת דלת בפני תמורה אפשרית. והרי לא מן הנמנע כי המגע יום יום עם אוכלוסיה ערבית גדולה סופו שיתן חלקו לשינוי האוירה.

קשה לי להתיחס כמוהו אל קיום ישראל כערך עליון. הדין עם הרכבי שאין קיום זה טעון צידוק, אך סוד הישארות ישראל במשך הדורות, אינו נראה לי בו בעצמו אלא ביעודים שקיבל עליו. אך לשבחיו של הרכבי ייאמר שלמרות התעסקותו המרובה בחומר זה השופע שנאה ותוקפנות, רחוק הוא מלהיות מושפע על ידו. ככל שמסתייג הוא מן הגישה ה"רכה", הליבראלית, כלפי בעיית הערבים אצלנו, משתדל הוא להבין את העמדה הערבית. וכלשונו: "היהודים צריכים להכיר במידת הצדק שיש לערבים לגבי הרגשת העוול"⁵.

⁵ עמדת ישראל בסכסוך, עמ' 61.

אורו לא הגיעה שום דעה הסוטה מהקו הקיצוני לידי ביטוי בערבית. ולא עוד, אלא האיבה למדינה ולציונות התרחבה לידי שנאה לעם היהודי מעיקרו. העלילות הנתעבות ביותר על היהודים במרוצת הדורות, החל בעלילת דם ועד הפרוטוקולים של זקני ציון ועד ספרות התרעלה הנאצית, נקלטו בארצות ערב. ההסתה הממושכת בדרכים שונות מלבה את יצרי ההמונים ומגבירה שנאתם. שנאה זו עלולה להביא לידי כך שמנהיגייהם לא יוכלו לעשות שלום אתנו אפילו כשירצו בכך. יש לחשוש ששנאה זו — כפי שהרכבי מתארה — תשריש בנפש ההמונים, וביחוד בנפש הדור הצעיר, עוד יותר מאשר בעם הגרמני בתקופת הנאצים. ובניגוד לשיקולי רבים נראה כי נצחונותינו וההשפלה העמוקה שגרמו לערבים עוד הגבירו את המשטמה.

אין יסוד לפקפק בנכונותו המהותית של תיאור זה, ובעיני רבים מאתנו, ובתוכם רבים מן הצעירים שיצאו לקרב, נראים גילויים אלה כמדהימים. יש הרוצים לדחוק אותם מגבול תודעתם כדבר לא נעים. שאלה אחרת היא, אם היה ביכולתנו למנוע התפרצות השנאה והתרחבותה. הדין עם הרכבי באמרו שתחום התימרון שלפנינו היה מצומצם, ולכן העדפנו קיום מסוכן על פני ויתור שטמונה בו סכנת חידלון. דברים אלו נאמרו לפני מלחמת ששת הימים, אך גם בדבריו לאחר המלחמה אין הוא מתעלם מהדילמה הקיימת. כל ויתור מצדנו עלול להיות על חשבון התעצמותנו ולהגדיל את הסיכון לבטחון. אולי היה מקום לטעון כי בנסיבות מסוימות עשויה היתה עמדה של "רכה" מצדנו לקרב את הסיכויים להסדר של שלום. אולם הקיצוניות הגוברת של הערבים מנעה מאתנו דילמה זו, אם כי אין הכרח גמור שכך יהיה גם בעתיד.

בדין מתנגד הרכבי לאידיאולוגיות יהודיות שונות, שמנעו בדרך כלל את בעליהן מלהבין את חומרת הבעיה והביאו לידי אשליות בלתי מבוססות בדבר פתרונה, בעוד שבקרב הערבים גרמה יצירת האידיאולוגיה של הסכסוך להרחבתו ולהתפתחו לאין שיעור. אולם הרכבי עצמו תורם

ה

עם תיאורו את שנאת הערבים, נוגע הרכבי בבעיה אחרת, אמנם רק אגב גררה. "כיצד יגיב הנוער שלנו לכשיעמוד על הגילויים של ייחוס כל התועבה לעמו? עומדות לפנינו, בענינים אלה, בעיות חינוכיות רציניות שעל מורי הדור לתת עליהן את דעתם... אולם כיצד נעמוד בפני זאת? כיצד נמנע שלא תכוון השנאה כנגד ערבי ישראל?"⁶. והנה ניתנה תשובה רבת ערך, אף כי מקוטעת, לשאלה זו דוקא על ידי לוחמים צעירים, מבני הקיבוץ, בספר "שיח לוחמים". ספר זה הוא בלי ספק אחת העדויות החשובות ביותר על צביונו ועל יחודו. בשעת סכנת חיים מוחשית נשמרו חיילים צעירים אלו מפני השגת אה לערבי כאדם ואף כחייל. לא פעם גילו יחס אנושי כלפיו, אף מתוך סיכון עצמם, בניגוד מפורש ליחסו של הצד שכנגד. בספר זה נבלטת הסלידה מהמלחמה כמלחמה ומפעולות מסויימות הנראות כדרושות במהלכה. יש מן החיילים שהי-סו — אמנם לא בשעת הקרב — לעשות פעולה מסויימת (כמו פינוי משפחה על ילדיה) או העדי-פו לעבור או לבקש העברה למקום אחר, ובלבד שלא יהיו שותפים לה. סמי מכאן תאוות התפש-טות וכיבוש. אמנם אין להניח שכל הנוער שותף להלכי רוח אלה, וספק רב הוא אם רוב הצעירים, ובתוכם אלה שעדיין לא נלחמו, יהיו תמימי דעים אתם. אך אין ספק כי רגשות אלו אופייניים לשכ-בות רחבות בדור הצעיר. דומה שיש מקום לראות בדברים אלו של הלוחמים הצעירים, הנאמרים בלי עיטור ספרותי ולעתים בגמגום, גם אות למו-רשת היהודית החיה כאן, אף כי רוב המדברים התרחקו ממנה מכמה בחינות. (הקלות שבה מו-כנים אחדים מהם לוותר על מקומות כחברון ושומרון למען השלום אף היא מעידה על הת-רחקות).

דוקא יהודי דתי אי אפשר לו שלא לציין בצער כי עמדתם של צעירים חרדים הדבקים במדינה נטולה כמה מן ההיסוסים והלבטים שהזכרנו. הם

הוא דורש בחינת האידיאולוגיה והתכנית הלא-מית של כל צד לא רק לגבי עצמו אלא גם לגבי משמעותו לזולת, והתייחסות אליו כבעל ערך עצמי. פתרון בעית היהודים יצר בעיה ערבית, אפילו לא התכוונה הציונות לכך. "ראייה שלמה של הציונות אינה מצטמצמת בראייתנו מה עשתה הציונות למעננו, אלא אף מה עוללה לזולתנו... אפילו לא התכוונה לכך... האידיאל הציוני עצמו ודאי שהוא נשגב ונעלה; הקוץ שבאליה שאי אפשר היה לממשו אלא תוך פגיעה בזולת". הר-כבי אינו מציע פרוגרמה מפורטת לשלום, אך "עמדה נכונה תביא למעשה הנכון". "אי-הכרתנו בעוול שנעשה לערבים פירושה מבחינת הערבים, העלבתם כאילו הם אבק אדם... השלום לא יבוא מתוך התחסדות והשפלת היריב, אלא דוקא בהצ-גת הבנה לטרוניותו, והרגשה שאין ברירה אלא להשלים עם המציאות של קיום-יחד בשלום ונ-כונות תקיפה להגן עליו".

אגב כך דוחה המחבר את ההצעה לפתור את הבעיה על ידי הגירת ערביי הארץ לארצות השכ-נות מתוך נימוק שיש לערבים מרחב רב בעוד שאין לנו מקום אלא בארץ הזאת. טענה זו מת-עלמת מהזיקה החזקה של חלק גדול מן האוכ-לוסיה הערבית לאדמתה והשתרשותה בה. אמנם אין הקבלה מדוייקת בזכויות שני העמים, כשם שאין הקבלה בגישותיהם. אנו מוכנים ברובנו להתפשר עם הערבים ולחיות אתם, תוך הכרה בזכויותיהם האזרחיות והלאומיות, ואילו הם שו-ללים את עצם קיומנו. אנו חסרי מולדת אלא זו, ועלינו עברה השואה האיומה.

וראה זה פלא, עם כל השוני בנקודת המוצא, טיעונו של הרכבי אינו רחוק מעמדתו של בובר, ולעתים אף ניסוחו קרוב אליו מאוד. אמנם התע-לם בובר, כאמור, מחומרת הניגוד, או לפחות שלל את הכרחיותו, ולכן האמין במלוא שיתוף בין שני העמים. הרכבי מודה כי הציונות על-כר-חה פגעה בערבים, ועלינו לדאוג שפגיעה זו במעמדם וברגשותיהם תהיה מינימלית, מבלי ש-יבולע, כמובן, לקיומנו הלאומי ולבטחוננו.

⁶ הרכבי, בין ישראל לערב, עמ' 58.

אות לייחוד זה (שלא נעלם גם מעיני משקיפים נכרים, למרות התעמולה העויינת בחלק מן העתו-נות העולמית הרואה להדגיש את הצללים). מצב חדש זה, על סיכוניו וסיכוייו, יעמידנו בלי ספק לפני בעיות חדשות שיכולנו רק לרמוז עליהן. חובה היא לנטוש דפוסי מחשבה מיושנים והשק-פות שנתרוקנו ממשותן, אם ברצוננו להבין את המתרחש ולחשל את הדור הצעיר לקראת המבח-נים הצפויים לו. כאן אין די בתיאור המציאות הקשה, או בידיעת השנאה הגוברת סביבנו יחד עם התביעה להבין את הצד שכנגד. זהו אַתגר לא קל למתנגד ולכל אורח יהודי במדינתנו. דוקא אחרי החוויות הגדולות של השנה שעברה, דומה שיש צורך מקיף ועמוק (המוגבר על-ידי תחושתו של הדור הצעיר עצמו) בויכוח חדש של הדור עם היהדות על מהותה הרוחנית ועולמה הממשי. המדינה עמדה איתן נוכח ההתנכלות לקיומה, אך הדור הצעיר וגם רבים מן הדור הקשיש ימצאו את הכוח הנפשי לחיות במתח ובסכנה ממושכת רק אם יתקרבו קרבה מוחשית לערכים וליעודים אשר למענם כדאי לחיות בנסיבות כאלה. למרות הטשטוש והסילוף של ערכי המורשה על ידי חלק מן היהדות הדתית, ביחוד בתגובתה על בעיות השעה, יש ויש בערכים אלו כדי לעורר ולהזין את צעירי הדור דוקא במדינה המחודשת ובנסי-בות המיוחדות של תקופנו. תנאי קודם לכך הוא עקירת הבורות והזרות לערכי ישראל השוררות עדיין בחוגים רחבים בדורות הצעירים והקשי-שים. כי רק אז יוכלו הללו להעריכה כערכה ולממש אותה איש איש לפי הכרתו ויכולתו.

שוללים כל זכות של הערבים בארצנו זו ש"נגז-לה" מאתנו, ותובעים להתנהג עמם בחומרה ית-רה, ביחוד במקום שיש חשש לשלום חיילינו. גם בלבם מתעוררים רגשות רחמים, אך לא פעם רואים הם בהם סימן חולשה שיש להתגבר עליה. לפעמים מוסיפים הם את הנימוק כי "עלינו לה-יות עם בריא ונורמאלי", ולא להתלבט ולראות את צדקת שתי העמדות היריבות. מתעורר הרושם כי דעות אלה אינן משקפות רגשות אמיתיים אלא הן נסיון ליצירת "אידיאולוגיה", שיש בה עירוב רחשים מיסטיים על גאולה קרובה עם רגשות דתיים ולאומיים מיליטאנטיים.

ואולם איך אפשר לחנך להומאניות ולשלום בשעה שאין תקווה ממשית לשלום? לשמור את צלם האדם והעם בצל תמיד של מלחמה? זו הבעיה הקשה הצריכה להטריד לבם של מחנכים והוגים. דומה כי בתוך התמורות והלבטים העוב-רים עלינו משתנית גם משמעותה של הצינונות. גם הנצחון המזהיר לא הביא את השלום המקווה, אך גילה שכבות עמוקות ולא משוערות בנפש הדור הצעיר בארץ ובגולה. מתברר שהגשמת הצינונות לא נתנה בטחון למדינה ולתושביה. הג-שמה זו באה לשם נורמאליזציה של העם — כך מקובל היה עלינו. אך גוברת בנוער ובצה"ל ההכרה (ולמרבה האירוניה, בניגוד לדעתם של כמה צעירים דתיים) כי רחוקים אנו מהיות עם נורמאלי. גם בקרב רבים מן הנוער החילוני מש-תרשת הכרת ייחודו של ישראל בכל הדורות וב-ימינו. היחס האנושי הסגולי של רוב החיילים העבריים לאוכלוסיה בשטחים המוחזקים אף הוא